

ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

КОВАЛЕВСЬКА ОЛЬГА ОЛЕГІВНА

**І.С.МАЗЕПА В ІСТОРІОГРАФІЇ
XVIII - XX СТОЛІТЬ**

07.00.01 - історія України;

07.00.06 - історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

ДОНЕЦЬК - 1997

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00516388 (V)

ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

КОВАЛЕВСЬКА ОЛЬГА ОЛЕГІВНА

**І.С.МАЗЕПА В ІСТОРІОГРАФІЇ
XVIII - XX СТОЛІТЬ**

07.00.01 - історія України;

07.00.06 - історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

ДОНЕЦЬК - 1997

ДНБ ім. П. Сороки
АН України

AB 37.121

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Донецькому державному університеті.

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор Р.Д.Лях.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор

Пінчук Юрій Анатолійович

кандидат історичних наук, доцент

Пірко Василь Олексійович

Провідна організація:

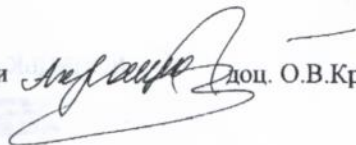
Запорізький державний університет

Захист відбудеться "19" Серезня 1997 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 06. 06. 01 по присудженню наукового ступеня кандидата історичних наук у Донецькому державному університеті за адресою: 340055, м. Донецьк, вул. Університетська 24, ауд.310.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Донецького державного університету.

Автореферат розіслано "17" лютого 1997 р.

Вчений секретар спеціалізованої ради

доц. О.В.Кравчук.

Структура роботи. Дане дисертаційне дослідження складається із вступу, чотирьох розділів, додатків і списку використаних джерел та літератури, що відповідає меті і завданням дослідження.

Вступ. Актуальність дослідження. Кожен народ, який стає на шлях національно-державного відродження, звертається до минулого з метою відшукати своїх героїв, значні історичні події, що становлять славу народу, коріння історичних традицій тощо. Це природне прагнення тих, хто хоче довести світові свої слушні права на існування та певне місце в історії людства. На сучасному етапі зростаюча увага істориків до питань національної історії обумовила необхідність перегляду та нового трактування багатьох історичних проблем, а також пошук нових напрямків досліджень, підходів та методів.

В історії нашої держави було багато періодів та історичних осіб, які мали непересічне значення для її існування. На нашу думку, одним з найважливіших в історії України для розвитку її народу, державності, економіки та культури був період гетьманування Івана Степановича Мазепи (1687-1709 рр.). Це була неординарна історична особа, що прожила незвичайне, бурхливе життя, яке образно можна було б порівняти з падучою зорею - її вже нема, а її світло ще іде до нас. Тому зрозуміло, що ця особа привертала, привертає і буде привертати до себе увагу істориків.

Прагнення дослідити проблеми доби Мазепи (кінець XVII - початок XVIII ст.) часто переплітається з проблемою відсутності джерел в архівах України та незадовільним станом інформації про бібліографію визначених питань. Частина наукових досліджень минулого, яка зберігається у різних фондах наукових бібліотек України, часто залишається неопрацьованою через те, що їх досить

важко розшукати, частина не встигає надходити із-за кордону від різноманітних установ, решта не підлягає опрацюванню через свій стан. Не маючи можливості поглиблено вивчати історіографію проблеми, працюючи на давно відкритих джерелах, історики нерідко в своїх роботах повторюють давно відкриті істини, приходять до відомих висновків, роблять вже виправлені помилки, в той час, як дійсно важливі питання, в тому числі і з історії життя та діяльності Мазепи, залишаються поза їх пошуковими інтересами. Протягом XVIII - XX ст. була написана велика кількість різноманітних історичних творів. На їх зміст та головні висновки впливали приналежність істориків до тієї чи іншої концепції історичного розвитку, відповідність їх праць певній ідеології та багато інших факторів, які обумовили деякі стереотипи в дослідженні даної постаті, отже, і ті питання, які не стали об'єктом історичних досліджень. Таким чином, актуальність даної дисертації бачиться автором у необхідності історіографічного аналізу наукового доробку істориків трьох зазначених століть та з'ясуванні раніше не відомих або маловивчених напрямків досліджень XVIII-XX ст., присвячених гетьману Мазепі, з метою продовження дослідницької діяльності істориків сучасності.

Предметом дослідження є українська, російська та іншомовна історична література XVIII -XX ст. в її діалектичному розвитку.

Об'єктом дослідження є життя та діяльність українського гетьмана І.С.Мазепи (1687-1709 рр.).

Стан наукової розробки проблеми. Ступінь розробки проблеми "І.С.Мазепа в історіографії" є досить незначним. Висвітленню біографії та державної діяльності українського гетьмана в німецькій та шведській історіографії присвятив свої

дослідження відомий історик української діаспори Б.Крупницький. У статті “Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу”¹ на підставі аналізу німецької літератури та преси кінця XVII - початку XVIII ст. історик визначив динаміку зміни оцінок Мазепа як політика протягом зазначеного періоду, причини цих змін та головні особливості німецької літератури про гетьмана, які залежали від точки зору джерел інформації, тобто московських урядовців.

У роботах “Карл XII в старій і новій шведській історіографії”² та “Мазепа в світлі шведської історіографії”³ Б.Крупницький розмежував шведську історіографію на стару (А.Фріксель, Г.Адлерфельт, Г.Нордберг, Е.Карлсон) та нову (Йерне, Галлендорф, Стілле, Єнсен) і визначив особливості підходів обох шкіл до висвітлення значення діяльності і Карла XII, і Мазепа.

Історик української діаспори І.Вергун та сучасна дослідниця Л.Івоніна в своїх роботах розглянули французьку історіографію: “Гетьман Іван Мазепа у французькім мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії”⁴ та “Французская историография

¹ Крупницький Б. Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу. // Записки чина св. Василя Великого. -Т.IV.-Вип. 1-2.-Жовква, 1932.- С. 292-316.

² Крупницький Б. Карл XII в старій і новій шведській історіографії. // Мазепа. Зб.ст.- Т.I.. - Варшава, 1938.- С.64-82.

³ Крупницький Б. Мазепа в світлі шведської історіографії. // Мазепа. Зб.ст. - Т.II..- Варшава, 1938. - С. 83-94.

⁴ Вергун І. Гетьман у французькім мистецтві, літературі, енциклопедіх, історіографії. // Визвольний шлях. - 1987. -№ 12. - С. 1376-1384 (Частина I); 1988. - № 1. - С. 68-86. (Частина II); 1988. - № 2. - С. 210-225.(Частина III).

конца XIX - начала XX вв. о Мазепе”⁵ відповідно. Дослідження Л.Івоніної, присвячене роботам Мельхіора де Вогюе та Клода Нордмана, доповнює в певній мірі докладну і ґрунтовну працю І.Вергуна, яка охоплює XVIII - XX ст.

Окремої роботи, присвяченої польській історіографії про Мазепу не існує, хоч деякі відомості про історичну літературу, в якій є згадки про Мазепу, можна вибрати із статті Г.Ф.Белякова та О.Г.Белякової “Польська історична література про українське козацтво”.⁶

Огляд української історіографії XIX ст. зробив Д.Кравцов у статті “Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX ст”.⁷

Спроби комплексного історіографічного огляду історичної літератури, присвяченої Мазепі, робили Д.Дорошенко в роботі “Мазепа в історичній літературі і в житті”⁸, а також О.Оглоблин та Т.Мацьків наприкінці власних монографій “Гетьман Іван Мазепа та його доба”⁹ та “Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687-1709)”.¹⁰

Спеціальних історіографічних досліджень, присвячених аналізу радянської історіографії про Мазепу, крім статті

⁵ Івоніна Л. Французская историография конца XIX - начала XX вв. о Мазепе.// Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва. 36.ст. - Запоріжжя.: Вид-во ЗДУ, 1993. - 111 с.

⁶ Беляков Г.Ф., Белякова О.Г. Польська історична література про українське козацтво.// Укр. іст. журн. -1991. -№ 5. - С. 73-79.

⁷ Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії.// Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - Кн.6. - К., 1929. -С. 234-246.

⁸ Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті. // Мазепа. 36.ст. - Т.І. - Варшава, 1938. - С. 3-34.

⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк.: Торонто, 1960. - 480 с.

¹⁰ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687-1709). - Мюнхен.: Укр. вільний ун-т., 1988.- 286 с.

Б.Крупницького "Мазепа та советська історіографія"¹¹ та історичної літератури діаспори, не було, хоч деякі зауваження з цього приводу можна було зустріти і в зазначених монографіях Т.Мацьківа та О.Оглоблина, і в узагальнюючих роботах останнього "Думки про сучасну радянську історіографію"¹² та Б.Крупницького "Українська історична наука під Советами (1920-1950)".¹³ Отже, недостатня вивченість даної проблеми істориками минулого та накопичення відповідного історіографічного матеріалу за останні декілька десятиліть переконали автора у необхідності написання даного дисертаційного дослідження.

Мета дослідження. Аналіз рівня дослідження особи та діяльності І.С.Мазепи в науковій літературі XVIII - XX ст., висвітлення процесу формування традицій в оцінці гетьмана України, а також визначення тих питань, які потребують уточнення або додаткового дослідження в майбутньому.

Завдання дослідження. Завдання дисертації продиктовані загальною метою роботи. По-перше, це аналіз та систематизація історичних досліджень з проблеми, створених протягом XVIII - XX ст. По-друге, вивчення еволюції концептуальних підходів до даної історичної особи та її діяльності протягом зазначеного періоду. По-третє, висвітлення в історичній літературі дискусійних питань, пов'язаних з особою Мазепи, а також визначення рівня дослідження внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана. По-четверте, демонстрація негативного впливу ідеологічних та

¹¹ Крупницький Б. Мазепа та советська історіографія. // Укр.збірник інституту для вивчення СРСР. - Мюнхен, 1955.

¹² Оглоблин О. Думки про сучасну радянську історіографію.- Нью-Йорк.: Організація оборони чотирьох свобод України., 1963. - 87 с.

¹³ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920-1950). - Мюнхен, 1957. - 122 с.

політичних догм і упереджень на розвиток об'єктивної оцінки І.С.Мазепи. По-п'яте, окреслення на підставі історіографічного аналізу нових напрямків історичних досліджень, присвячених його особі та діяльності, а також виділення кола тих питань, які потребують подальшого вивчення, уточнення або концептуального переосмислення.

Хронологічні рамки дослідження - XVIII -XX ст. Вони обумовлені наявністю козацьких літописів початку XVIII ст., в яких є певні відомості про Мазепу; "историческими изысканиями" XVIII - початку XIX ст., присвяченими Малоросії та одному з її гетьманів; науковими працями істориків другої половини XIX - початку XX ст.; розвитком відповідних досліджень у радянській історіографії та істориків української діаспори, а також дослідницькою і видавничою діяльністю науковців сучасності, включно по 1995 р.

Територіальні рамки. Для характеристики території України часів Мазепи, тобто 1687-1709 рр., можна використовувати два поняття: Гетьманська Україна і Лівобережна Гетьманщина. До складу першої входили ті землі, які підпорядковувалися гетьманській адміністрації, яка поширювалася як на соборну, так і Право- чи Лівобережну Україну з 1648 по 1782 рр. Територія другої почала формуватися після Андрусівського перемир'я 1667 р. і остаточно склалася після 1714 р. За часів Мазепи вона складалася з 10 полків, а також включала автономну територію Війська Запорізького та Правобережжя, яке підпорядковувалося правобережним полковникам С.Палію, З.Іскрі, С.Самусю, а після придушення їх повстання перейшла під гетьманську булаву Мазепи.

Методологічна та теоретична основа. Методологічну базу даного дисертаційного дослідження становлять принципи історизму, діалектики та об'єктивності. В процесі роботи автором були використані такі методи: хронологічний, діахронний, порівняльно-історичний, структурно-системний, логіко-аналітичний, синтетичний, а також актуалізації та герменевтики.

Джерельну базу даного дослідження становлять опубліковані та неопубліковані джерела, які мали як безпосереднє, так і опосередковане відношення до Мазепи та його часу, мемуарна література, деякі археографічні дослідження відомих істориків, а також історіографічні джерела. Усі наявні історичні джерела можна поділити на певні групи. Першу становлять законодавчі акти: “Коломацькі статті”¹⁴, “Обещание, каково учинил на Раде новообранной Гетман, Иван Степанович Мазепа”¹⁵, універсали старшині, магістратам, окремим особам на підтвердження прав і вольностей, прав на власність та інше від Івана Мазепи¹⁶, маніфести та грамоти Петра I до українського народу¹⁷, старшини та духовенства.¹⁸

¹⁴ Коломацькі статті. // Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. - Ч. I. (1649-1687). - М.: Университетская типография, 1858. - С. 316-318.

¹⁵ Обещание, каково учинил на Раде новообранной Гетман, Иван Степанович Мазепа. // Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. - Ч. I. (1649-1687). - М.: Университетская типография, 1858. - С. 320.

¹⁶ Подтвердительные универсалы гетмана Мазепы на права и вольности, на земли, имения, мельницы... // Отдел рукописей ЦНБУ им. В. Вернадского.

¹⁷ Грамоты, указы Петра I генеральной старшине и народу об измене Гетмана Мазепы, о клеветнических универсалах Мазепы. // Отдел рукописей ЦНБУ им. В. Вернадского.

¹⁸ Грамота Петра I черниговскому архиепископу Иоанну Максимовичу. // Киевская старина. - Т. IX. - 1884. - С. 747-748.

Другу групу становлять матеріали листування, яка може бути поділена на три підгрупи: по-перше, це дипломатичне листування, по-друге, листи “громадського значення”, по-третє, листування особистого характеру. Відносно дипломатичного листування треба зазначити, що існує переписка так званим “циферним шрифтом”, яка ще не стала об’єктом спеціальних досліджень істориків, а тому не використовувалася за незначним виключенням, коли документи подавалися вже в розшифрованому вигляді. Зокрема, це стосується листування Мазепи з Ганною Дольською та Станіславом Лещинським.

До другої підгрупи можна віднести листи, зміст яких має відношення до внутрішньополітичних проблем та справ. Подібними джерелами є “Лист до мешканців міста Львова”¹⁹, “Лист до ніжинської старшини”²⁰ “Пропозиції Гетьмана Мазепи Київському війту та магістрату”²¹ та багато інших.

Наступну групу джерел становлять пам’ятники епістолярного жанру - листи до Мотрі Кочубей,²² а також до стародубського полковника Івана Скоропадського з викладенням причин повстання.²³ Не останнє значення мають і літературні твори Мазепи,²⁴ які становлять чергову групу джерел.

¹⁹ Незвідний лист Мазепи до міста Львова.// Записки НТШ. - Т.37. - 1900. - С. 7-8.

²⁰ Лист до ніжинської старшини. // Іван Мазепа. - К.: Веселка, 1992. - С. 125-126.

²¹ Андреевский М.А. Предложение Гетмана Мазепы Киевскому войту и магистрату.// Киевская старина. - Т. X. -1884. - С. 132-136.

²² Гетьман Ів.Мазепа.Переписка з Мотрею Кочубеівною в Батурині - К.: Друкарня Словянська, 1916. - 16 с.

²³ Лист до Івана Скоропадського.// Іван Мазепа. - К.: Веселка, 1992. - С. 128-129.

²⁴ Гетьман Іван Мазепа. Вірші. - Звенигородка.: Друкарня Х-Л. Улицького, 1917. - 16 с.

Ще однією групою джерел є мемуарна література. З цієї категорії в роботі використовувалися відомості зі спогадів польського шляхтича Яна Хризостома Пасека, які були написані між 1670-1690 рр.; з мемуарів Еразма Отвіновського, твору Йогана Барділі “Des Weyland Durchl. Printzens Maximilian Emanuels Hertzog in Wurttemberg.” (1730), а також з “Спогадів емігранта” О.Семененка.²⁵

Крім зазначених вище категорій джерел, автором були також використані деякі історичні матеріали, які мають певне відношення до особи Мазепи та його доби. По-перше, це відомості про меценатську діяльність, зібрані Т.Г.Шевченком, як членом Київської археографічної комісії, та опубліковані ним в “Археографічних нотатках”. Крім відомостей Шевченка, цікаві документи з цього приводу були представлені М.Возняком²⁶ та Ю.Мициком,²⁷ зокрема, матеріали “Бендерської комісії по смерті гетьмана Мазепи”. По-друге, матеріали судочинства - “Допрос Григорія Герцька об участии его в измене Мазепы”,²⁸ в якому є багато дрібних подробиць, що мають відношення до акції гетьмана, а також до проблеми місця його поховання. По-третє, повідомлення щодо документу з архіву Харківської духовної консисторії - скарги Никифора Бондаря на священника Івана Григорьєва, з якої вимальовуються ставлення українського народу

²⁵ Семененко О. Харків, Харків... . Спогади емігранта.// Березіль. - 1991. - №10. - С. 24-128.

²⁶ Возняк М. Документ меценатської діяльності І.Мазепи, знайдений в Бібліотечі Оссолінеуму.// Пам'ятки України. - 1991. - № 6. - С. 20-21.

²⁷ Мицик Ю. Невідомі документи Івана Мазепи. // Пам'ятки України. - № 6. - С. 56-58.

²⁸ Допрос Григорія Герцька об участии его в измене Мазепы.// Киевская старина. - Т.V. - 1883. - № 3. - С. 595-610.

до факту анафеми Мазепи та його особи²⁹, а також дещо інше, що можна було використати як ілюстративний матеріал до певних фактів з історії життя та діяльності Мазепи. Зваживши на специфіку даної дисертаційної роботи, її джерельною базою слід також вважати наукові, науково-популярні, узагальнюючі та проблемні праці з історії України кінця XVII - початку XVIII ст., опубліковані в Україні, Росії, Франції, Німеччині та інших країнах далекого зарубіжжя до початку XX ст. Крім того, для уточнення висновків та інтерпретації оцінок особи та державно-політичної діяльності І.С.Мазепи, автором використовувалися різноманітні історіографічні джерела. До таких відносяться бібліографічні довідники, археографічні замітки та наукові твори, рецензії, біографічні праці, присвячені тим чи іншим історикам, які займалися зазначеною проблемою, матеріали їх особистих архівів, а також історіографічні аналізи наукового доробку як вітчизняних істориків, так і дослідників української діаспори. Жанрове розмаїття джерел, їх кількість є цілком достатньою для всебічного й поглибленого вивчення обраної теми.

Наукова новизна визначається важливістю проблематики дослідження, оскільки особа та діяльність гетьмана України кінця XVII - початку XVIII ст. майже не вивчалася з історіографічної точки зору на дисертаційному рівні, про що свідчить стан наукової розробки проблеми. На підставі відповідного аналізу вітчизняної та закордонної історичної літератури в даній роботі визначені малодосліджені та зовсім недосліджені проблеми, пов'язані з українським гетьманом та його добою, окреслені нові напрямки історичних досліджень особи та діяльності Івана Мазепи. В

---

²⁹ Лебедев А. Любопытный документ о Мазепе. - Харьков, 1881. - С. 1-3.

дисертації також подані рекомендації щодо вірогідних шляхів наукових пошуків тих істориків, хто має об'єктом свого дослідження І.С.Мазепу. І нарешті, на підставі розгляду динаміки формування традицій в оцінці життя та діяльності Івана Мазепи, накопичення історичного та історіографічного матеріалу, присвяченого українському гетьману, зроблена спроба привернути увагу не тільки наукового світу, але й суспільства на необхідність об'єктивного погляду на Мазепу, як на видатну особу свого часу, всупереч поглядам минулого, коли на перший план виставлялися політичні постулати: герой чи зрадник.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані в курсі лекцій з історіографії історії України, в курсі лекцій з історії України кінця XVII - початку XVIII ст., спецкурсі "Гетьмани України" та інших, а також як історіографічна основа для майбутніх історичних досліджень, присвячених Мазепі.

Апробація теми. Положення та певні висновки дисертації знайшли своє відображення у статтях, а також доповідях і повідомленнях всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференцій. Дисертація обговорена на засіданні кафедри історії України Донецького державного університету і рекомендована до захисту.

Розділи. У першому розділі - "Загальна характеристика літератури з проблеми" - подано опис та аналіз історичної літератури про Мазепу, створеної протягом XVIII - XX ст. В розділі відмічені особливості історичних творів кожного з періодів, тобто XVIII, XIX та XX ст., а також визначена додаткова періодизація історіографії XX ст., що обумовлено складністю періоду з історико-політичної та ідеологічної точки зору. Мова йде

про чотири періоди: початок ХХ ст. (до 1918 р.); література 20-30-х рр.; радянська історіографія та література діаспори 40-80-х рр.; сучасна історіографія проблеми (включно по 1995 р.). Оскільки усі вищезгадані періоди мали свої особливості та результати, це дало можливість дійти до слідуєчих висновків. Протягом зазначеного часу оформилися три традиції в оцінці гетьмана І.С.Мазепи: негативна, позитивна та об'єктивна. Під першою слід розуміти великодержавну або проімперську, народницьку та радянську традиції, які зображували Мазепу як "зрадника", "кривоприсяжника", "запроданця" тощо. Під другою розуміється патріотична традиція, яка робила з гетьмана національного героя. Прихильники обох традицій спиралися лише на певний політичний постулат, в той час як для представників третьої традиції головною була об'єктивна істина, яка полягала в зображенні Мазепи як типового представника своєї доби з його позитивними та негативними рисами. Критерієм оцінки життя та діяльності гетьмана у даному разі виступали не морально-психологічні засади, а об'єктивні умови розвитку українського народу та його державності. Повільніше за все пробивала собі дорогу саме третя традиція, яка ще й сьогодні майже повсякчасно натикається на заскорузлі штампи громадської свідомості. Не останню роль у цьому зіграли сучасні історики, одні з яких пропагують дослідницький нігілізм, другі бачать у зверненні до особи Мазепи кон'юнктуру потребу, а треті сприяють регресу науки, оскільки відкрито повертаються до старих точок зору, думок та висновків, що взагалі не може вважатися нормальною ситуацією. Крім цього слід також зауважити, що вищезгадані традиції незавжди відповідали тій чи іншій концепції історичного розвитку. Так, негативна традиція була характерною для трьох концепцій і

зустрічалася у великодержавній, народницькій та радянській історіографії. Позитивна традиція виникла поза межами будь-якої концепції, але за своїм духом вона найбільше наблизилася до схеми історичного розвитку М.С.Грушевського. В той час як об'єктивна традиція у певній мірі мала своє відображення і у творах представників школи М.Грушевського, і в роботах істориків-державників школи В.Липинського. Сучасна назва концепції історичного розвитку нашої держави ще не має наукового обґрунтування, проте спираючись на зміст та висновки деяких вітчизняних дослідників, можна констатувати, що в її основу будуть закладені головні засади об'єктивної традиції в оцінці І.С.Мазепи та його місця в історії України.

У другому розділі - "Особа Мазепи" - подані суперечливі або малодосліджені проблеми особистого життя Мазепи та його літературної творчості. Оскільки біографія гетьмана в загальних рисах викладена у шести спеціальних монографіях, усі її віхи є визначеними, то автор дисертації не зосереджувала на них свою увагу. Проте предметом її наукового інтересу стали деякі питання, які майже до останнього часу залишалися не вивченими або суперечливими. До таких дисертантка віднесла питання походження роду Мазеп-Колединських, тому як в літературі з цього приводу немає одностайної думки. Завдяки дослідницькій діяльності Б.Каменського, М.Костомарова, Ф.Уманця, Б.Барвинського та О.Дабіжі, була зроблена велика робота по визначенню цього питання, однак найґрунтовніше це зробив Я.Токаржевський-Карашевич. Він узагальнив науковий доробок попередників та на підставі цікавих архівних документів намагався довести князівське походження роду Мазеп-Колединських від одного з відгалуджень роду Великих князів Литовських. Крім того, дослідник намагався

узагальнити розпорошені відомості про родину Івана Мазепи, представники якої також відігравали не останні ролі в українській історії. На підставі небагатьох досліджень та поодиноких повідомлень була зроблена спроба з'ясувати найвірогідніші дати народження та смерті гетьмана, що до останнього часу викликало дискусії серед дослідників особи Мазепи. Певна увага була приділена також відображенню в історичній літературі проблеми місця його поховання та перепоховання. Це питання цікавило не лише фахівців з історії України, але й викликало інтерес любителів історії та української минувшини і навіть зовсім незв'язаних з історичною наукою людей. Завдяки розвідкам, відомостям та спогадам Ж.Белюза, А.д'Аврїля, М.Костіна, Д.Бантїш-Каменського, М.Маркевича, М.Садовського, М.Костомарова, В.Антоновича, В.Різниченка, К.Резакевича та іншим це питання уявляється визначеним, проте остаточну відповідь щодо долі могили та останків гетьмана Мазепи зможуть дати результати роботи спеціальної наукової експедиції НАН України на чолі з В.Ричкою, яка зараз працює в Галаці (Румунія).

Окреме місце в дисертації відведене з'ясуванню в історіографії проблеми автентичних портретів Івана Мазепи та його вірогідної зовнішності, що має велике значення для сучасної української держави, особливо у зв'язку з проведеною грошовою реформою та відображенням образу гетьмана на одній з грошових одиниць.

Останнім питанням, що розглядалося у даному розділі, є літературна творчість Івана Мазепи, яка була складовою частиною його життя та поетичним відображенням його політики. Довгий час про існування цієї сторони життя видатного українського політичного діяча було мало кому відомо, однак завдяки

збереженню архівних матеріалів, відомостям С.Величка, що збереглися в його літописі, а також дослідженням М.Возняка, С.Пеленського та В.Різниченка, літературна творчість І.С.Мазепи знайшла своє відображення в історії української літератури XVIII ст., стала відомою як у наукових фахових колах, так і певним верстам українського населення.

У **третьому розділі** - "Внутрішньополітична діяльність І.С.Мазепи" - подано декілька питань, що мають безпосереднє відношення до гетьманської діяльності І.С.Мазепи. Перш за все це стосується висвітлення в літературі шляху до посади гетьмана України та розбіжностей в описі цієї події, участі Мазепи у змові проти І.Самойловича, визначення усіх вірогідних кандидатів на посаду та ролі В.Голіцина при обранні Івана Степановича. Автор дисертації доводить, що у великій історичній літературі XVIII-XX ст., присвяченій кінцю XVII - початку XVIII ст. та особисто І.Мазепі, зустрічаються помилки та розбіжності, обумовлені наявністю джерел, їхньою достовірністю, критичним ставленням до них істориків, пануючою історичною концепцією чи ідеологічно-політичним тиском. Для визначення остаточних відповідей на зазначені питання дисертант пропонує опиратися на відомості П.Симоновського, Д.Бантиш-Каменського, М.Костомарова, Ф.Уманця, В.Пачовського, Д.Дорошенка, В.Луціва, О.Оглоблина, О.Субтельного, Л.Вишневського, В.Дядиченка, В.Шутого та деяких інших. Аналіз їхніх досліджень дозволив виявити помилки та неточності, а синтез результатів дозволив зібрати найбільш повний фактичний матеріал. Крім цього, автор дисертації намагалася виявити головні напрямки внутрішньої політики гетьмана та малодосліджені в літературі її елементи, велике значення для чого

мав аналіз останніх досліджень істориків української діаспори - В.Луціва, О.Оглоблина, О.Субтельного.

Особливу увагу приділено особистому меценатству Мазепи, яке вплинуло на розвиток культури України кінця XVII - початку XVIII ст., дало можливість назвати стиль української культури цього часу "мазепиним барокко", започаткувало традицію меценатства української аристократії, стало предметом досліджень істориків діаспори М.Возняка, М.Андрусяка, В.Січинського, С.Маланюка та інших і залишилося поза увагою радянських дослідників.

У **четвертому розділі** - "Зовнішня політика гетьмана України" розглянуті дослідження істориків діаспори, висновки яких призвели до визначення періодів та напрямків у зовнішньополітичній діяльності Мазепи, а також проаналізований рівень їх висвітлення в історіографії XVIII -XX ст. Крім того, виділені ті питання зовнішньої політики гетьмана, які залишилися поза увагою істориків і можуть становити напрями майбутніх історичних досліджень. І нарешті, зроблена спроба з'ясування науковості поняття "зрада" та правосильності поняття "анафема" Мазепи та ставлення до них істориків трьох століть.

У даному розділі автор намагалася зробити не лише історіографічний огляд зовнішньополітичної діяльності Мазепи, але й пояснити причини високої продуктивності істориків української діаспори (В.Луців, Б.Крупницький, Т.Мацьків, О.Оглоблин, О.Субтельний) та ідеологічну упередженість творів радянських істориків, особливо щодо останнього політичного кроку гетьмана (Б.Кафенгауз, С.Безбах, Е.Тарле, В.Дядиченко, В.Шутой, М.Прокопенко та інші).

Найголовнішим висновком двох останніх розділів і взагалі усієї дисертаційної роботи є затвердження думки про необхідність продовження досліджень, присвячених Мазепі, у відповідності до визначених напрямків та глибоке переконання автора у тому, що Іван Степанович Мазепа не був зрадником ні українського, ні російського народів, а був визначною особою свого часу, тобто кінця XVII - початку XVIII ст.

Висновки. У висновках підведені загальні підсумки дисертаційного дослідження щодо формування в літературі XVIII-XX ст. трьох історичних традицій в оцінці гетьмана Мазепи. У зв'язку з тим, що негативний напрямок в оцінці життя та діяльності українського гетьмана започаткувала вінченосна особа - Петро I, він став найбільш розгалуженим та відомим в історіографії. Після проімперськи настроєних істориків XVIII - початку XIX ст. з'явилися історики-народники XIX ст., а незабаром і радянські дослідники, які характеризували Мазепу лише з негативної сторони. Об'єктивний та позитивний напрямки в оцінці цієї історичної особи з'явилися пізніше і значно повільніше та результативніше пробивали собі шлях у громадській свідомості суспільства, яке проживало на етнічній українській території, в той час, як населення української діаспори за кордоном ніколи не мало сумнівів, що гетьман Іван Мазепа належить до одних з найвидатніших осіб своєї доби та історії України взагалі.

Завдяки плідній дослідницькій діяльності істориків XVIII-XX ст., на сьогоднішній день майже остаточно визначені головні питання біографії гетьмана, його зовнішнього вигляду, місця поховання та перепоховання. Крім того, завдяки відомостям, розпорошеним по ріноманітних замітках, інформаціях, статтях та великих історичних творах, вдалося зібрати найповніші описи

основних віх кар'єри Івана Мазепи як державного діяча, обгрунтовано відмовитись від безпідставних обвинувачень на його адресу, звернути увагу на такі результати його внутрішньополітичної діяльності, як тверда позиція щодо козацько-селянської маси та її місця у соціально-економічних відносинах, упорядкування стосунків із Запорізькою Січчю, сприяння розвитку економіки України як в аграрному, так і в промисловому секторі, велика культурницька діяльність та меценатство гетьмана. І.С.Мазепа мав результати і на терені зовнішньої політики, про що свідчить певна кількість історичних праць, авторами яких були як вітчизняні, так і закордонні історики. Проте, далеко не всі проблеми знайшли своє відображення в історичній літературі. Не отримали свого належного дослідження питання про генеологію роду Мазеп-Колединських, господарчу діяльність гетьмана у власних маєтках, його взаємовідносини з представниками боярської опозиції Петру I на чолі з графом В.П.Шереметєвим, вірогідність контактів Івана Мазепи з ієзуїтами та Ватіканом, а також багато інших.

Таким чином, гетьман України Іван Степанович Мазепа заслуговує свого визнання, відповідної сучасної оцінки та місця в історії, хоч однастайної думки щодо його життя та діяльності ніколи не буде, оскільки дуже неординарною і суперечливою була ця історична постать та його доба.

Проблеми, які виносяться на захист:

1. В межах історіографії XVIII - XX ст. виникли три традиції (негативна, позитивна та об'єктивна) в оцінці життя та діяльності І.С.Мазепи, які обумовили можливість розмежування великої кількості історичних творів зазначеного часу, дозволили визначити наукову цінність цих праць та зробити узагальнюючі висновки.
2. Через відсутність відповідних джерел та меншу зацікавленість істориків особою Мазепи у порівнянні з його діяльністю залишилася певна кількість питань, які довгий час вважалися суперечливими або малодослідженими (проблема походження роду Мазеп-Колединських, історія родини гетьмана, дати його народження та смерті, проблема автентичності портретів та деякі інші).
3. Літературна творчість гетьмана, яка стала предметом досліджень невеликої кількості фахівців, може становити складову частину характеристики не лише особи І.Мазепи, але й його політичної діяльності.
4. Історіографічний аналіз наукового доробку істориків XVIII-XX ст. дозволяє виявити фактичні помилки досліджень минулого, присвячених внутрішній політиці гетьмана, та визначити дискусійні питання, які потребують уточнення або додаткового вивчення.
5. Рівень дослідженості напрямків діяльності Мазепи протягом першого (1687-1700 рр.) та другого (1700-1709 рр.) періодів його зовнішньої політики у вітчизняній історіографії та науковій літературі діаспори є різним.
6. На підставі огляду історичних досліджень, присвячених науковості та правосильності проблем "зради" та

“анафемування” гетьмана Мазепи, можна констатувати, що український гетьман кінця XVII - початку XVIII ст.- Іван Степанович Мазепа не був зрадником та релігійним відступником.

7. У процесі розвитку української національної ідеї на сучасному етапі, звернення до особи та діяльності І.С.Мазепи, а також визнання необхідності продовження досліджень у визначених напрямках є констатацією того, що гетьман Мазепа був визначною людиною свого часу, діяльність якого була останнім серйозним чинником у розвитку традицій державотворення в Україні у XVIII ст.

Публікації автора.

1. Використання художньої літератури при вивченні історичних постатей України.// Изучение истории Украины в учебных заведениях. - Доклады региональной научно-практической конференции (22-23 ноября 1994 г.). - Донецк, 1994. - С.59-60. (0,3 друк. арк.)
2. Вихованя історією.// Формування громадянської самосвідомості молоді. - Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої роковинам Олега Ольжича (24-25 лютого 1995 р.). - Донецьк, 1995. - С.35-36. (0,3 друк. арк.).
3. Про деякі аспекти розвитку ідеї українського автономізму.// Матеріали научної конференції "Богдан Хмельницький: життя, діяльність, історія і сучасність (14-15 грудня 1995 року). - Донецк, 1995. - С.12-13. (0,3 друк. арк.).
4. І.С.Мазепа та історичне краєзнавство.// Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні. Традиції та сучасність."- Ч.І. - К.: Рідний край,1995. - (у співавторстві). - С.16-18. (0,5 друк. арк.).
5. Личность И.С.Мазепы в исторической литературе XIX века. - Донецк, 1994. - 13 с. - Укр. - Деп. в ГНТБ Украины.

Аннотации.

Ковалевская О.О. И.С.Мазепа в историографии XVIII - XX вв.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата наук по специальностям 07.00.01 - История Украины; 07.00.06 - Историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. Донецкий государственный университет. Донецк, 1997.

Диссертация рассматривает вопросы формирования историографии XVIII - XX вв., посвященной украинскому гетману И.С.Мазепе, а также возникновению и развитию в рамках указанной историографии трех традиций в оценке его жизни и деятельности. Особое внимание уделено спорным и малоисследованным проблемам, связанным с данной исторической личностью конца XVII - начала XVIII вв. Кроме того, сделана попытка утвердить в исторической науке необходимость объективного подхода к этой личности, в отличие от оценок прошлого.

Kovalevskaya O.O. I.S.Mazepa in historiography of 18th-20th centuries.

Dissertation is to receive academic degree of historical sciences candidate in specialities 07.00.01 - History of Ukraine; 07.00.06 - Historiography, special historical branches of science and historical research methods. Donetsk State University. Donetsk, 1997.

The dissertation is devoted to the problems of the historiography of the 18th-20th centuries, with deal with the Ukrainian Hetman I.S.Mazepa. Within the limits of this historiography there appear and develop the three traditions of the evaluation of Hetman Mazepa's life and political activity. The special attention is given to the disputable and insufficiently investigated problems connected with this historical personality of 17th-18th centuries. Moreover, the author is seeking to affirm in a historical science the necessity of an objective approach to this person, as opposed to the evaluations of the past.

Ключові слова: історіографічні проблеми, оцінки, традиції, підходи, методи, концепції.

КОВАЛЕВСЬКА ОЛЬГА ОЛЕГІВНА

**І.С.МАЗЕПА В ІСТОРИОГРАФІЇ
XVIII - XX СТОЛІТЬ**

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Підписано до друку 14.02.1997р. Умовн.друк.арк. 1. Тираж 100 прим.
Замовлення № 6.

Венчурне підприємство "Антор"

AB 37.121

AB 37.121